

Айрим тиллар қурилишининг ўзига хос хусусиятига оид

Рўзиев Я.Б.

Бухоро давлат университети

Немис филологияси кафедраси доценти

Аннотация: Мақолада немис, рус, араб ва ўзбек тилларидаги феъл ўзагини ўзаро қиёслаш орқали ушбу тиллар қурилишининг бош хусусияти ҳақида мулоҳаза юритилади.

Abstracts: The article discusses the main features of the construction of German, Russian, Arabic and Uzbek by comparing the stem of the verb in these languages.

Аннотация: В статье рассматриваются основные особенности построения немецкого, русского, арабского и узбекского языков путем сравнения корня одного глагола в этих языках.

Калит сўзлар: тил, таълимот, руҳий қувват, интеллектуал фаолият.

Key words: language, doctrine, spiritual power, intellectual activity.

Ключевые слова: язык, учение, духовная сила, интеллектуальная деятельность.

Назарий тилшунослик асосчиси В. Ҳумболтнинг ёзишича тилнинг айрим унсурида унинг характерли белгилари мужассам бўлади. Ҳақиқатан шундайлигини билиш мақсадида тўртта тилда битта феълнинг ўзагини қиёслаб кўра бўлади: *қр' – чита – les – ўқи*. Араб тилида ўзак учта ундошдан иборат бўлиб фақат грамматик эмас, луғавий маъно ҳам англатмайди. Унга ҳар қайси ундошдан кейин битта унли қўшилса бирданига луғавий ва бир нечта грамматик маъно намоён бўлади. *Ўтган замон, учинчи шахс, бирлик* шулар жумласидан: *қара'а – ўқиди*. Рус тилида феълнинг ўзаги фақат луғавий (аташ) маъно англатади. Грамматик маъно ифодаланиши учун қўшимча талаб этилади: *читай – ўқи*. Немис тилида ўзакдан луғавий маъно англашилиб грамматик маъно унли ўзгариши билан ифода этилади: *lies – ўқи*.

Ўзбек тилида эса тамоман бошқача ҳолга дуч келамиз. Феълнинг ўзаги (*ўқи*)дан аввало рус тилидагидек луғавий маъно яъни ҳаракатнинг инсонга хос фаолият эканлиги англашилади. Бундан ташқари рус ва немис тилидагидек эга, тўлдирувчи, ҳол билан бирикиш имконияти (*валентлиги*) сезилиб туради. Шу билан бирга ўзакдан ўнга яқин грамматик маъно англашилади. Шахс (*тингловчи*), сон (*бирлик*), майл (*буйруқ*), замон (*келаси*), бўлишлик (*масдиқ*), ҳурмат (*га бетарафлик*), нисбат (*бош шакл*), тарз, аспект (ҳаракатнинг тугалланганлиги ва ҳоказога бетарафлик) ҳамда ҳис-туйғуга бетарафлик (ифодаланиши урғу ва ҳоказога боғлиқ) шулар жумласидандир. Феълнинг ўзаги бундан ташқари коммуникатив вазифа ҳам бажаради. Битта ўзи фикр ифодалаб тингловчини ўзакдан англашилган ҳаракатни бажаришга ундайди. Предикативлик тўлиқ ифодаланганидан буйруқ гап бўлиб келади: *Ўқи*. Шунини таъкидлаш лозимки ҳозирги ўзбек адабий тилида феълнинг ўзаги энг кичик гап бўлиб гапнинг бошқа барча кўриниши шундан кўшимча ва бошқа воситалар билан ҳосил бўлади. Кўринадики ҳозиргача нол кўрсаткичли шакл деб қаралган восита ҳам луғавий ҳам грамматик ҳам коммуникатив бирлик вазифасини бажаради.

Бундан ташқари рус, немис тилларида луғавий ва грамматик маъно алоҳида-алоҳида восита билан ифодаланса араб тилида луғавий маъно ифодаланишида ҳам ундош ҳам унли иштирок этиб грамматик маъно фақат унли воситасида намоён бўлади. Ўзбек тилида эса фақат луғавий ва грамматик маъно эмас, коммуникатив маъно ҳам бирор кўшимча воситасиз феълнинг ўзагидан англашилаверади. Бунинг асосий сабаби шуки мазкур халқларнинг борлиқни идрок қилиши аниқроғи миллий тилларнинг шаклланиш даврида борлиқдаги воқеа-ҳодисаларнинг тушунча ва фикрга айланиш тарзи бир хил бўлмаган. Араб (сом) ва ўзбек (туркий) халқлари тежамкорлик йўлини тутган бўлса славян ва герман халқлари нотежамкорлик йўлидан борган. Бошқа сўз туркумларида ҳам шунга ўхшаш фарқ-тафовут мавжуд [2, 6365].

Рухий-ижтимоий ёки идеалистик-материалистик йўналишга оид тадқиқотларда асосланилишича тежамкорлик ўзбек тилида лисоний бирликларнинг барчасига турли кўриниш ва даражада хос. Жумладан кўшимчанинг тежаб ишлатилиши [3, 124]¹, қисқарув [10, 2004], бирикмада сўз қўлланмаслиги, гапда мустақил ва ёрдамчи сўз ишлатилмаслиги, содда ва кўшма гапдаги шаклий ҳамда мазмуний номувофиклик, содда гап билан эргашган кўшма гап маънодошлиги, ўзлаштирма хабар, уюшган гап, пресуппозиция, импликация ҳодисаси, тўлиқсиз гапнинг барча тури тежамкорликнинг турлича кўринишидир. Шуларга асосланиб биз ҳам ўзбек адабий тили қурилишининг бош хусусиятини *тежамкорлик* деб атаймиз.

Юқоридаги қисқача шарҳдан кўринадикки сўзнинг тузилишига кўра (морфологик, типологик жиҳатдан) таснифлаб ўрганиш усули 19асрда қиёсий-тарихий тилшуносликда асослаб берилган. Унга кўра ҳинд-европо, хом-сом (хамит-семит) тиллари флектив, олтой (туркий, мўғул) тиллари агглютинатив деб аталади. Бинобарин ўзбек тилида сўзнинг тузилиши рус, немис, инглиз, француз, араб, форс-тожик тилларидан фарқ қилади деб қаралади. Ана шу фарқлардан бири сўз қисмлари (ўзак ва кўшимча) орасидаги муносабат (мустақил қўлланиш-қўлланмаслиги, бир-бирига уланиши) бўлса, иккинчиси улар орқали луғавий, грамматик ва коннотатив (услубий, кўшимча) маъно ифодаланишидир.

Шўро ҳудудида тили ҳам ҳинд-европо ҳам олтой оиласига мансуб халқлар яшаганлигидан қиёсий-типологик тадқиқ усулига қизиқиш кучайиб давлат сиёсатига мувофиқ ўзга тилларни рус тили билан қиёслаб ўрганиш устуворлик қилди. Ўзбек тилшунослигида ҳам шундай бўлди. Рус тили билан ўзбек тили орасида фарқ эса асосан нуфузли рус олимлари (акад. В.В. Виноградов, проф. А.А. Реформатский)нинг тадқиқотларига таяниб тайёрлаштирилди. Назарий фикрлар амалиётга татбиқ этилиб ўрта ва олий мактаб дарсликларига қоида қилиб киритилгани учун умумхалқийлик, умуммажбурийлик, намунавийлик мақомини олди. Мисол тариқасида *Ўзбек*

---

¹ Г.П. Мельников аффиксни тежаб ишлатишни барча туркий тилнинг бош хусусияти деб ҳисоблайди.

тили дарслигининг тилшуносликдан умумий маълумот бўлимида берилган иккита қонидани олиб кўрайлик. “Агглютинатив тилларда ҳар бир грамматик маъно, одатда, алоҳида аффикс билан ифода этилади. Масалан, ўзбек тилида кўплик ва келишик маъноларини алоҳида аффикслар ифода қилади: **Ишчи-лар-га мукофот-лар-ни топиш-дик**. Флектив тилларда бирдан ортик грамматик маъно, одатда, биргина кўрсаткич орқали ифода этилади. Масалан, *Эти книги сдаю в библиотеку* гапида *эти книги* сўзлари охиридаги **-и** аффикси икки маънони: тушум келишиги ва кўпликни билдириб келган; *сдаю (сдай+у)* сўзи охиридаги **-у** аффикси майл, замон, шахс, сонни билдириб келган” [4, 16]. Аввало шуки қиёс тўлиқ эмас. Рус тилида феъл (кесим)даги кўшимчанинг тўртта грамматик маъно ифодалаш ифодалади-ю ўзбек тилида феъл (*топиш-ди-к*) даги **-ди** майл ва замонни, **-к** шахс ва сонни билдириши айтилмайди. Сўздаги охирги кўшимча (**-к**) тушириб қолдирилса **-ди** майл, замон, шахс, сондан ташқари ҳурматга бетарафликни ҳам англатади; **-ди** тушириб қолдирилса грамматик маъно сони яна ортади. Кўринадики кўшимчанинг кўп маънолиги фақат рус тилига эмас, ўзбек тилига ҳам хос. Рус ва ўзбек, кенгроқ олиб қарайдиган бўлсак флектив ва агглютинатив тиллар қурилишидаги фарқ бошқа. Бу фарқ шундан иборатки рус тилида сўзнинг ўзаги луғавий маъно ифодалаш учун хосланган, ўзбек тилида эса ўзак ҳам луғавий ҳам грамматик маъно ифодалай олади. Шунга кўра рус тилида феълнинг ўзаги грамматик шаклланмаган бўлиб мустақил ишлатилмайди, ўзбек тилида бунинг акси кўрамаиз. Мазкур тиллар қурилиши аниқроғи тузилишида бошқа ўзига хосликлар ҳам мавжуд [2, 43-57].

Юқоридаги қисқача қиёслашдан маълум бўладигани агглютинатив тиллардаги кўшимчаларнинг бир маънолиги, флектив тилларда кўп маънолиги ҳақидаги даъво асосли эмас экан. Маълумки бу фикр шўро тилшунослигида жумладан проф. А.А. Реформатский томонидан илгари сурилган эди [5, 212].

Бундан ташқари 19асрда тарихий-қиёсий тилшунослик вакиллари томонидан тили флектив хусусиятга эга бўлган халқлар руҳий-маънавий жиҳатдан тили бошқа тузилишга мансуб халқлардан устун деб даъво қилинган. Бу ғоя тилни руҳий фаолият маҳсули деб қараган атоқли олим В. Хумболт томонидан рад этилган. Ўз тажрибамга асосланиб шуни аниқ айта оламанки деб ёзади у турли тузилишли тиллардан имкон қадар кўпроғи чуқур ўрганилса мазкур нуқтаи назарнинг пучлиги, қуруқ даъво эканлиги аён бўлади, чунки бирорта тилни ҳам соф флектив деб бўлмайди[11, 241]. Афсуски бу даъво шўро тилшунослигида ҳам ҳукмрон халқ ва мустамлака халқлар тилига нисбат берилган эди. Қиёсий-типологик тадқиқотларда шу нуқтаи назар асос қилиб олинган эди.

Шуни ҳам эътироф этиш керакки В. Хумболт халқларнинг руҳий қуввати бир хил эмас шу сабабли тилларнинг тузилиши ҳам бир хил бўлмайди деб таъкидлаган. Қўшимча аслида сўз бўлиб ўзак билан уйғунлашиб кетмаса у суффикс (ёш суффикс) деб аталади. Бундай тил ҳам грамматик муносабат ифодалайди аммо руҳий қувват бир қадар суст бўлади дейиш мумкин деб ёзади.

Шуни таъкидлаш лозимки ёш хумболтчилар оқимининг йирик намояндаси Лео Вайсгербер ўз устозининг мазкур фикрига тўла қўшилмайди. У шундай деб ёзади. В. Хумболт тафаккур қоидалари барча халқларда мутлақо ўхшаш, айнан бир хил деган. Ҳолбуки Кантнинг категориялар тизими европача категориялар тизимидан иборат холос [1, 114, 116].

Шўро тилшуносларининг фикрига кўра Л. Вайсгербер тафаккурнинг мантиқий ва мазмуний жиҳатини фарқламайди. У мазмуний шакллар миллий хусусиятга эга бўлади деб эътироф этиш билан мантиқий категориялар (субъект, предикат ва б.) нинг бутун инсоният учун муштараклигини инкор этади. Бошқача айтганда Л. Вайсгербер тилни икки ботиний жиҳатнинг ўзаро боғлиқлиги (зиддият) дан иборат деб талқин қилганда тамомила ҳақ. Шунга кўра уни тадқиқ объектига диалектик нуқтаи назардан ёндашган деса бўлади. Бироқ янги хумболтчиларнинг умумий матафизик методологияси Л.

Вайсгерберча диалектик ёндашув (позиция) га тўлиқ ўтишига монелик қилади. У тилни ўзаро узвий боғланган ҳосила (продукт) ва фаолият деб эътироф этар экан бунда мазкур икки жиҳатнинг бирлиги ўзаро уйғунлиги, мувофиқлигини кўради холос. Уларнинг ўзаро рақобатини (борьба), бир-бирининг номувофиқлигини юзага чиқарадиган зиддият (противоречие) дан иборат деб ҳисобламайди. Ҳолбуки ҳосила бўлган лисон билан фаолият (яъни тил тизими билан нутқ) орасидаги рақобат, зиддият (борьба) тил тизимида мавжуд бўлмаган нарсани юзага чиқаришга имкон беради. Айни пайтда тил тизимида мавжуд бўлган нарсани рўёбга чиқаришга монелик қилади. Тил тизимига борлиқни акс эттиришда мазмуний тафовут ва ўзгаришлар хос. Нутқда булар бартараф этилади ва дунёнинг ягона, кўпқиррали замонавий амалиёт ва замонавий илмий билиш даражасига мос шаклланиши учун шарт-шароит пайдо бўлади [9, 51].

Мазкур фикрлардан шундай хулоса чиқариш мумкин. Миллий тиллар тузилишига баҳо беришда дунёни идрок қилишнинг ўзига хос усуллари борлигини эътироф этишга тўғри келади. Тили флектив деб аталувчи халқлар руҳияти борлиқни тилга айлантиришда икки босқичли синтездан фойдаланади. Тили агглютинатив деб аталувчи халқларда эса синтез бирданига рўй беради. Иккала босқич хусусияти ҳам ўзакда воқеланади. Бундай ҳолда В. Хумболтнинг нима грамматик маъно ифодаласа ўша грамматик шакл деб қаралади деган фикри инобатга олинган бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Вайсгербер Й.Л. Язык и философия. *Вопросы языкознания* журнаги. 1993, 2-сон.
2. Зикриллаев Ғ. Истиқлол ва адабий тил. Тошкент, “Фан”, 2004.
3. Мельников Г.П. Принципы системной лингвистики в применении к проблемам тюркологии. Структура и история тюркских языков (тўплам). М., 1971.

4. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1978.
5. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1955.
6. Рўзиев Я.Б. Ўзбек тилшунослигида кўчирма ва ўзлаштира нутқнинг талқину тавсифи. БухДУ илмий ахбороти. – Бухоро: БухДУ, 2022. -№ 4-сон. 68-77-б. http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8285.
7. Рўзиев Я.Б. Рус тилида кўчирма ва ўзлаштира нутқ. Ilm sarchashmalari, UrDU, 2022 yil, 11- son. 141-145-b. https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/authorDashboard/submission/8287.
8. Рўзиев Я.Б. Руҳий қувват билан тилнинг ўзаро муносабати. Innovative Development in Educational Activities. ISSN: 2181-3523. Volume 1, Issue 6, 2022. <https://zenodo.org/record/7434511#.Y5nmLX1BzIU>
https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/authorDashboard/submission/8289
9. Чесноков П.В. Неогумбольдтианство // Философские основы зарубежных направлений в языковедении (тўплам). Москва, Наука, 1977.
10. Элтазаров Ж. Тилдаги тежамкорлик тамойили ва қисқарув. Самарқанд, 2004.
11. Wilhelm von Humboldt. Gesammelte Schriften. Band VII. Erste Abteilung: Werke VII. Erste Hälfte. Berlin, V. Behr's Verlag, 1907.